

БОРИС МИЛОСАВЉЕВИЋ

БАЛКАНСКИ РАТОВИ¹

У оцени ослободилачких ратова Слободан Јовановић закључује да су три основна фактора (политичке струје из друге половине деветнаестог века) дала пресудан допринос успеху ових ратова: „Ратове је водила стајаћа војска коју је установио краљ Милан, на влади је била (Радикална) странка која је ... задобила сељачку масу, а код интелигенције се пробудио национални дух Уједињене омладине српске. Све политичке струје друге половине нашега XIX века биле су се слиле уједно за велико дело народног ослобођења и уједињења.”² Да би се разумело на који начин су основна три фактора омогућила остваривање идеје о ослобођењу и уједињењу српског народа, није довољно имати у виду само политичку историју, већ и ширу, културну историју српске државе и српског народа.³

Треба узети у обзир предратну слику друштва која се разликује од послератне слике, изграђене након великих подвига, страдања, сасвим неочекиваних обрта и пре ратова незамисливих успеха. Слободан Јовановић у једном писму сведочи: „Ја сам пред сам рат био готово сасвим изгубио веру у нашу будућност; сада ми изгледа да смо се преварили сви ми који смо били постали

¹ Текст је урађен у оквиру пројекта бр. 177011 Министарства просвете, науке и технолошког развоја.

² Слободан Јовановић, „Владимир Јовановић”, у: *Слободан Јовановић*, ур. Р. Самарџић, Ж. Стојковић, БИГЗ, Југославијапублик, СКЗ, Београд 1990–1991 (даље *СД*), 11, 115. Уп. Драгиша Васић, „Деветсто трећа”, *Одабрана дела*, Траг, Београд 1990, 148.

³ Када се говори о култури једног народа, треба узети у обзир све гране његовог духовног живота – науку, веру и морал, књижевност и уметност, политику и право, војску и привреду, обичаје и забаве. Вид. Слободан Јовановић, „Један прилог за проучавање српског националног карактера” [1964], *СД* 12, 566.

сувише песимисти. Београд није Србија, то је [оно] што не треба заборавити – и ми смо сви грешили што смо по ономе што смо у Београду видели, закључивали о целој земљи.”⁴ Треба имати у виду да у то време у јавном мњењу није постојала ни јединствена идеалистичка слика српског села, како су га приказивали радикалски књижевници (Јанко Веселиновић).⁵

Још увек је било живо сећање на велико суђење због хајдучије (разбојништва), веома распрострањене на селу (у појединим крајевима Србије) крајем деветнаестог века, за коју се показало да је била повезана са међустраничким обрачунима (извештаји Пере Тодоровића са великог суђења у Чачку).⁶ У ери обновљеног парламентаризма добро је била позната демагогија радикалских сељачких трибуна (сеоских газда Димитрија Катића, Ранка Тајсића), који су понекад имали већи утицај од свих министара.⁷ При томе, избегавајући сваку једностраност, треба имати у виду да постоје и предности политичара сеоског газде над политичарем интелектуалцем пошто је „материјално независнији од интелектуалаца, јер није привезан за државну службу; морално он је од њега чвршћи, јер има дубљег корена у старијој патријархалној култури, него интелектуалац у својој скорашњој западњачкој образованости”.⁸ За разлику од некритичког величања образовања у иностранству, Јовановић је веома опрезан (а Арчибалд Рајс критичар).⁹ За разлику од међуратног типа полуинтелектуалца, предратном типу се не може приписати и корупционаштво (које је, међутим, неупоредиво мање развијено од каснијег привредног криминала). Јовановић указује да му у прилог иде и то што се није однародио и што је задржао доста од старе патријархалне честитости. У схватању националне идеје на селу преовлађује осећај одбране државе као свог поседа (одакле произлази спремност на највеће жртве, што је чинило „главну снагу наше државе у спољашњим тешкоћама”),¹⁰ док средишње место у схватању

⁴ Слободан Јовановић, „Драги Милане [Ћурчин ?]”, (3. 10. 1912), *СД* 12, 741.

⁵ Вид. М. Панић-Суреп, „Хајдук *Сћанко* Јанка Веселиновића”, у: Јанко Веселиновић, *Хајдук Сћанко*, Нови Сад – Београд 1970, 102.

⁶ Пера Тодоровић, *Листови из „Хајдучије”* [1897], избор, пред. и пог. П. Протић, Просвета, Београд 1985; Светолик Ранковић, *Горски цар* [1897], пред. Д. Вукићевић, Политика / Народна књига, Београд 2005; Саша Недељковић, „Организовани криминалитет као вишезначна поткултура – хајдучија између грађанске и националне идеологије и између народне и националне културе”, *Гласник Етнографског музеја у Београду*, 70 (2006), 235–269.

⁷ Слободан Јовановић, *Влада краља Александра*, *СД* 7, 371.

⁸ Исто, 373.

⁹ Исто, 372.

¹⁰ Исто, 373.

националне идеје код интелектуалца (под овим појмом су се обично подразумевали сви образованији становници Србије) узима ослобођење још неослобођених крајева.

Српски војник-сељак почео је да добија велики углед тек када су се показале све његове војничке врлине, издржљивост, доследно вршење дужности на којем почива цео војни систем, као и спремност на жртву, што је све оставило изузетно снажан утисак на савременике, почевши од непосредних сведока, какви су, пре свих, били официри, до песника (успомене војводе Мишића, цело официрско ратно песништво и мемоари сведоче о томе, као и Арчибалд Рајс, Драгиша Васић, Владислав Петковић Дис, Иво Војновић).¹¹ Може се рећи да је, за разлику од идеје жртве из чисте дужности, уочи балканских ратова истакнутија била идеја свесног вршења дужности и свесног жртвовања (Ракић, *На Газиместану*).

Ни војска (која скоро тридесет година није ратовала) још није била овенчана славом, већ под тешком хипотеком пораза на Сливници (1885), краљеубиства (1903), које је озбиљно тиштило и делило официрски кор, као и великог уплива војске („неодговорни чинилац” у парламентарном смислу) у државну политику.¹² Поред владе (скупштине) и краља, официри црнорукци су политички центар моћи: „с тим необуздатим динамизмом они су у време мира били тако осииони, да Влада није знала шта да ради с њима, а у време рата тако смели, да су смелост плаћали главом”.¹³ Још увек нису била оправдана велика улагања у војску (модерно наоружање првог позива – стајаће војске, њено повећање, као и због тога неопходно увећање броја официра) у време када је краљ Милан, као командант Активне војске, спровео војну реформу.¹⁴ Иако постоје велике разлике у политичким и друштвеним схватањима, интелигенција, сељаштво, војска и црква имају

¹¹ Војвода Живојин Мишић, *Моје успомене*, БИГЗ, Београд 1980; Драгиша Васић, „Карактер и менталитет једног покољења” [1919], *Одабрана дела*, Траг, Београд 1990; Божидар Јововић, *Српски официри у националној култури*, Војноиздавачки завод, Београд 1998; Јаша Томић, *Рајт у Албанији и око Скадра*, С. Милетић, Нови Сад 1913, 7. О сложеним искуствима са Народном војском вид. Живота Ђорђевић, *Српска народна војска 1861–1864*, Народна књига, Београд 1984.

¹² Вид. Мишић, *Моје успомене*, 141 и даље; Миле Бјелајац, *Војска и дипломатија*, Београд 2010, 25–64.

¹³ Јовановић, „Један прилог”, 582.

¹⁴ Дуплирање броја питомаца 32, 33. и 34. класе Војне академије. Вид. Војин Максимовић [див. генерал], „Артиљеријска школа и Војна академија”, *Стоменица седамдесетипетогодишњице Војне академије 1850–1925*, Министарство војске, Београд 1925, 40; Милићевић, *Реформа војске Србије 1897–1900*, Војноиздавачки завод, Београд 2002.

неподељено схватање основног националног циља, ослобођења и уједињења српског народа. Исти циљ дели и српски народ изван граница Србије, пре свега у другој (првој) српској држави, Црној Гори, чија је династија била у сталном династичко-државном (у погледу идеје српске матице),¹⁵ некад отворенијем, а некад прикривенијем, скоро стогодишњем надметању са династијама из Србије, што је, поред државно-политичких, имало и породичне карактеристике (пошто је на челу Црне Горе таст и деда краљ Никола, а на челу Србије његов зет, краљ Петар, и унук Александар (рођени Цетињанин), док је син краља Николе, Мирко (шурак краља Петра), ожењен наследницом Обреновића, Наталијом Константиновић).¹⁶

Поред разлика до којих је дошло у развоју посебних српских крајева и утицаја које су претрпели, исту основну националну идеју има српски народ који живи у потпуно другачијим условима, у Аустроугарској, у Карловачкој митрополији, на целом простору некадашње Војне крајине, као и у Турској, на Косову и у Македонији. Различити страни државни и верски центри вуку српски народ на различите стране, па се развијају нове, различите традиције, али и поред тога, остаје непомућена идеја о ослобођењу и уједињењу, која је нераздвојива од идеје Косова (заједничке парадигме и матице свих различитих и расејаних делова српског народа). Национална традиција са косовском идејом давала је „једну одређеност циља, једну усредсређеност снаге, један идеалистички полет који је сам собом јемство успеха”.¹⁷ Идеја Косова је, у ствари, само друго име за ослобођење и уједињење српског народа, обнову српске државе и њену независност, односно слободу.

Почетак рата као слика времена

Сам почетак рата можда најупечатљивије осликава тадашње време и историјски тренутак, повезујући целокупну претходну историју, косовску и државотворну идеју, државни рад, државну

¹⁵ Петровићи-Његоши су 1897. године прославили двестагодишњицу своје династије (од владике Данила до књаза/краља Николе).

¹⁶ Вид. Симо Матавуљ, *Биљешке једног њисца* [*Лейойис Мајице српске*, 1898–1903], Матица српска, СКЗ, Н. Сад, Београд 1969, 203 и даље; Драгољуб Живојиновић, *Краљ Петар I Карађорђевић у изгнанству*, ЗУНС, Београд 2003, 272–278. Не треба губити из вида и ривалство и проблеме унутар самих династија (избор Александра Карађорђевића за престолонаследника и сл.).

Вид. и Симо Поповић (војвода), *Са краљем Николом из дана у дан*, 1916–1919, Службени лист СРЈ, Београд 2002.

¹⁷ Јовановић, *Влада краља Александра*, 372.

и војну изграђеност Србије у јединственом тренутку ослобођења Косова, као прелаз са државно-просветне и оружане четничке акције на војну операцију, односно рат. Сведочанства овог историјског догађаја су бројна, јер за разлику од Првог светског рата, у време балканских ратова се не ратује на тадашњој територији Србије, нити на територији Црне Горе, већ на простору тадашње Турске. Штампана и јавноста помно прате, преносе и памте сваки догађај, а приватна писма и дневничке забелешке, мемоари и песме остављају слику друштва и културе у једном, у сваком погледу изузетном, историјском тренутку (Ракић, Шантић, Дучић, Дис, Пандуровић, Војислав Илић млађи). Треба при томе имати у виду да и саме чињенице (наређења, депеше, називи кота и места у Србији и војне операције) сведоче о слици света свога времена. Дају изоштрени и јасну слику државе и друштва у тренутку његове највеће напетости, на изворишту настанка државе (рат је продужетак политике оружаном средствима, а политика продужетак рата неоружаним средствима).

Погранични сукоби на српско-турској граници дуго трају. По повратку из грчко-турског рата (1897), Албанци пљачкају ненаоружани српски народ и гонећи га, прелазе границу Србије и Турске. Ту су, међутим, били насељени Црногорци (у то време се под појмом *Црногорац* у Црној Гори и Србији подразумева искључиво *Црногорац-Србин* – *Црногорац* као посебан појам који у себи садржи општији појам – *Србин*, из кога је изведен), који су се и раније тукли са Албанцима, па је долазило до сталних пограничних сукоба. Српска влада стално прикупља и шаље податке турској влади, која обећава да ће решити питање, али, у ствари, и да хоће, не може да га реши, јер су крајеви настањени Албанцима у перманентно одметнутом стању („Арнаутлук”). Краљ Милан је био уверен да турска влада не може да попусти Србији у погледу Албанаца, јер су они чинили и султанову личну гарду.¹⁸ Говорило се да Ђаковицу слуша и Цариград.¹⁹ Низали су се албански устанци (1909–1912), које је турска влада (истовремено у рату са Италијом, 1911) са великим тешкоћама гасила. Нарочито опасни су били аустроугарски планови о великој Албанији.²⁰

¹⁸ Исто, 77.

¹⁹ Вид. сведочанства о Ђаковици: Јаша Томић, *Рај на Косову и Старој Србији 1912. године*, Ел. штампарија др Светозара Милетића, Нови Сад 1913, 164–175; Вук Ђ. Гојковић-Богичевић, „Од Ђаковице до Призрена”, *Цетињски вјесник* 6 (18. 1. 1913).

²⁰ Илија Пржић, *Свољазна историја Србије (1804–1914)*, Политика, Београд 1939, 103–105; Димитрије Ђорђевић, „На почетку раздобља ратова”, *Историја српског народа*, VI-1, Београд 1994, 183.

Царински рат (1906–1911) и анексиона криза (1908–1909), проузрокована аустроугарском анексијом Босне и Херцеговине, створили су предуслове за формирање савеза балканских држава (Србије, Црне Горе, Бугарске и Грчке), јер су се силе Антанте забринуле због нарастања снаге Тројног савеза, односно Аустроугарске на Балкану.²¹

Уочи балканских ратова јавно мњење је узнемирено извештајима о турском и албанском насиљу над Србима на Косову и у Македонији. Четнички одреди се редовно пребацују преко границе, где деле оружје становништву и сукобљавају се са турском војском и жандармеријом (српска четничка акција је почела десет година након бугарске и неколико година после исте такве грчке акције). Неколико пута су изгинуле скоро целе чете. Уочи балканских ратова (март 1912) погинуо је војвода Петко Илић (родом из Старог Нагоричана, где је задужбина краља Милутина, црква и манастир Светог Ђорђа), кога су четници пренели преко границе и према његовој жељи („да може да посматра чете кад прелазе границу“) сахранили код манастира Светог Пантелејмона, код села Лепчинци. У повратку, код села Шумата Трница, његови четници су се сукобили са турском војском (где гине пешадијски потпоручник Омиљ Глишић, син мајора Светозара Глишића из Београда).²²

У августу је дошло до сукоба ширих размера на црногорско-турској граници, на караулама код Мојковца. Према договору балканских савезника, Црна Гора је прва објавила рат Турској (25. септембар/8. октобар 1912).²³ Иако су се Срби из Аустроугарске (нарочито Срема, Баната и Бачке), како сведочи Јаша Томић, као и многи добровољци из Русије и Италије пријављивали, Србија у балканским ратовима није имала потребе за добровољцима.²⁴ Јован Жујовић (академик, геолог, некадашњи министар иностраних послова) пише Николи Пашићу да су му у

²¹ Вид. мишљење Стојана Новаковића о балканском савезу у: Михаило Војводић, *Ситојан Новаковић*, СКЗ, Београд 2012, 106 и даље; Димитрије Ђорђевић, *Царински рат Аустроугарске и Србије 1906–1911*, ИСИ, Београд 1962.

²² *Балкански рат у слици и речи*, ур. Д. Шијачки, фототипско издање (1990), Београд [1913], (даље: *БР*), 24, 375.

²³ Новица Ракочевић, „У предвечерје светског рата“, *Историја српског народа*, VI-1, Београд 1994, 248; Михаило Војводић, „Србија и Срби на Косову и Метохији од Берлинског конгреса до Балканских ратова“, у: *Косово и Меџохија – прошлости, садашњости, будућности*, САНУ, Београд 2007, 85–94; Славенко Терзић, „Ослобођење Старе Србије 1912. године“, *НСПМ* (13. октобар 2012); *Ситара Србија, драма једне цивилизације*, Православна реч / Историјски институт, Нови Сад – Београд 2012.

²⁴ Јаша Томић, *Рат на Косову*, 61. У црногорску војску су стигли добровољци из Америке.

околној команди рекли да због година нема личних војних обавеза: „Дадох комору коњску и воловску. Помогох шест-седам војних обвезника, сељака, да оду на бојно поље. На бојиште отпратих брата и пет рођених синоваца. Дадох на два-три места прилог за ратнике и рањенике ... Молим те да за нашу ратну кесу примиш овај прилог од 12 хиљада динара, које имам код Управе фондова ... Исто тако осећам потребу да ти учиним ову изјаву: ако би држави у овом рату затребало да чини позајмице у земљи, ја јој стављам на располагање цело моје имање и покретно и непокретно, и очевину и уштеђевину.”²⁵

Три дана пре објаве рата (Србија је рат објавила 5/18. октобра 1912), док је Моравска дивизија 2. позива развијала своје трупе на граници, стигао је Лапски четнички одред (2/15. октобра после подне) под командом капетана Војислава Танкосића (сви четници су били под јединственом командом капетана Војина Поповића – војводе Вука, родом из Сјенице), члана Црне руке, која је страховала да Турска не пристане на постављене услове, што би довело до одлагања рата.²⁶ Уместо да неопажено пређе границу, ради дејстава у непријатељској позадини, када отпочну ратне операције, Танкосић је без знања команданата дивизија и армија одлучио да изазове сукоб већих размера. По његовом наређењу, одељење од 60 четника је 2/15. октобра око 11 часова увече кренуло у напад на турске карауле – *Рејоња*, коју су заузели, и *Мировце*, где су били одбијени уз велике жртве. Након тога четници се повлаче на српску караулу *Васиљевац*, где почиње борба са Албанцима (турским војницима и башибозуком), којима је током наредног дана подршку дала турска артиљерија.²⁷ Борба у којој су са једне стране учествовали четници и пограничне јединице српске војске, а са друге стране Албанци, турска регуларна војска (у мањем броју) и турска артиљерија, убрзо се проширила и на караулу на Мердару, коју су у току ноћи напали Албанци.²⁸ Турске снаге, изазване акцијом Лапског четничког одреда, у противнападу овладавају јаким и тактички значајним граничним гребењем, прелазе границу и озбиљно угрожавају лево крило Моравске дивизије.²⁹ Због тога 12. пешадијски пук 1. позива *Цара Лазара* (Шумадијске дивизије, мобилисан из Крушевца) и Моравска

²⁵ БР, 19, 294.

²⁶ Вид. Драгиша Васић, „Деветсто трећа”, *Одабрана дела*, Београд 1990, 196.

²⁷ БР, 8, 119.

²⁸ Исто, 7, 108.

²⁹ Вид. Бранислав Милосављевић (пуковник), „Први на Косову”, *Мач и лира*, Београд 1930, 56–59.

дивизија 2. позива (3/16. октобар) око подне прелазе у контранатапад и овладавају граничним гребеном, а делом снага прелазе и на непријатељску територију.³⁰

На Мердару турски војници (Албанци) обустављају ватру и истичу беле мараме (3/16. октобар).³¹ Пошто војници из српске предстраже (3. пешадијски пук 2. позива, мобилисан из Пирота) нису веровали у ову предају, појединачно су пуцали у правцу Албанаца који су се са белим марамама на пушкама приближавали довикујући „Нашинци смо!” Треба имати у виду да је уочи рата било договора са албанским главешинама о ненападању, као и да је српска страна (као и аустријска) тајно наоружавала Албанце који су се борили против турске власти.³² Пред Албанце излази артиљеријски поручник Милан Поповић (после Војне академије студирао је права у Паризу, одакле се у земљу вратио због рата, син јединац др Милутина Поповића из Београда) из Лапског четничког одреда, довикујући да се обустави паљба. Поповић прилази и срдечно се поздравља са вођом Албанаца, који се мешају са српским војницима који су напустили своје заклоне и пришли им. Албанци, међутим, неће да положе оружје (што тражи рез. поручник Добросав Урошевић, професор из Београда), већ траже да Срби положе оружје. Поповић гарантује безбедност албанском вођи који, међутим, потрже нож и убија Поповића, након чега настаје гушање и пуцање (гине поднаредник који је осветио Поповића и неколико Албанаца). Албанци беже у оближњи шуму, а српски војници назад у своје заклоне. Тек је сутрадан било могуће доћи до тела погинулих (Албанци су своје мртве однели са собом). Забележено је да су поручнику Поповићу однели сат и чизме.³³ Варања са наводним предајама нису користили само Албанци, односно Турци, већ и Бугари у Другом балканском рату.

Поручник Милан Поповић је први српски официр који је погинуо у балканским ратовима. Његово тело је пренето у Ниш у капелу код Ћеле-куле, где, како описује уредник часописа *Балкански рајџ*, који се у том тренутку тамо затекао, улази „једна отмена госпођа у дубокој црнини у пратњи једног потпуковни-

³⁰ Детаљан опис операција вид. у: Борислав Ратковић, „Кумановска операција”, *Србија и Црна Гора у Балканским рајтовима 1912–1913*, Београд 1972, 50–62.

³¹ *БР*, 5, 71. Уп. идентичан опис истог догађаја (делом истим речима) у: Виден Тошић, „Успомене” у: Борислава Лилић, „Ослобођење Косова 1912. године у *Успоменама* пешадијског потпуковника Видена Тошића”, Научни скуп Срби на Косову и Метохији, Косовска Митровица (27–29. мај 2005), САНУ, 151.

³² Страшимир Милетић, „Борба пре објаве рата”, *БР*, 9, 138.

³³ *БР*, 5, 71.

ка. Та дама била је мати мртвог јунака.”³⁴ Ово је једна од слика које се понављају у штампи. Два дана након Поповића (5/18. октобар) погинуо је, такође у саставу Лапског четничког одреда, у чети под командом артиљеријског капетана Љубомира Вуловића (црнорукац, рођак Драгише Васића), у жестоким борбама против турских резервиста (Албанаца), двадесет двогодишњи Сања Живановић, студент Техничког факултета (одличан стрелац, потпредседник студентске стрелачке дружине), сестрић генералштабног пуковника Драгутина Димитријевића Аписа, шефа Црне руке, син Живана Живановића (политичара и идеолога некадашње Либералне странке), државног саветника, некадашњег министра и председника скупштине. Чланак о смрти Сање Живановића („онако младог, онако лепог по облику људском и по племенитости благородне душе његове”) у београдској штампи аутентично преноси размишљања и осећања јавног мњења тога времена: „иако је од малена навикао на живот пун удобности, осећао је у своме ... телу једну силну душу, која га је гонила напред, и која му је давала снаге да може онако нежан издржати све тегобе ратних штрапаца”.³⁵ После борби против албанских редифа (резервиста) код караула на Лисици, како се описује у чланку, када су прикупљани мртви, нађен је у „лежећем ставу са пушком узетом на нишан”.³⁶ Пар дана касније, другог дана Кумановске битке (11/24. октобар), код Младог Нагоричана, погинуо је и Владета Ковачевић (секретар у Министарству иностраних дела), син јединац историчара, академика Љубомира Ковачевића, некадашњег министра (Напредна странка). Владету Ковачевића (митраљеско одељење 8. пука *Књаза Александра*) шрапнел је погодио док је изводио митраљеско одељење на положај и срушио са истог коња на којем је уочи мобилизације, ноћу, тајно, само у пратњи једног гаваза, на Косово пренео поверљивим лицима упутства и документа „која су се могла поверити само апсолутно поузданом носиоцу”, избегавши у повратку албанско пресецање.³⁷ Чланак „Поводом смрти Сање и Владете” може да послужи као сведочанство тадашњих размишљања. Једни су говорили да су га родитељи „одшколовали до савршенства, па пустили у гору да га вуци поједу”, а други: „Отац му је био министар, виђен и уважен човек и научник наш. Могао се склонити у позадину. А

³⁴ Исто, 5, 71.

³⁵ Исто, 32, 501. Уп. БР, 8, 124.

³⁶ Исто, 32, 501.

³⁷ Исто, 40, 626; Јован Пејчић, *Милан Ракић на Косову: завети – ѿсма – чин*, Конрас, Београд 2006.

он улази одушевљено у прве редове и у борби гине славно.”³⁸ Оба оца, Живан Живановић и Љубомир Ковачевић, учествовали су у српско-турским ратовима (1876–1878).

Јак утисак који је на српско јавно мњење оставила смрт Владете и Сање, јасније се оцртава када се узму у обзир сасвим другачији примери из тог времена: „од народних посланика наших, међу којима је већи број резервних официра, активно су узели учешћа у последњим ратовима као борци само двојца” (рез. коњички поручник Алекса Жујовић, космајски народни посланик и његов „једини из Скупштине ратни друг”, резервни пешадијски потпоручник Радојко Ђ. Миладиновић, посланик групе самосталних радикала).³⁹ Остали су, изгледа, у овом погледу дословно поштовали слово закона, који народне посланике ослобађа мирнодопских и ратних војних дужности. Повремено су се, у духу добро познате радикалске демагогије, у штампи појављивале фотографије министара (од Пашића надаље) у униформама обичних војника.⁴⁰

Ослобођење Косова

Краљевина Србија је Отоманском царству званично објавила рат 5/18. октобра 1912. године. После прочитане ратне прокламације, престолонаследник Александар је одржао говор официрима и војницима: „Полазимо стопама Великог Карађорђа који је први започео ослобођење подјармљеног Српства, а које је ослобођење наставио Милош Обреновић, и продужио краљ Милан Обреновић. Ми као потомци ових славних наших предака имамо дужност да продужимо њихово свето дело и да га славом увенчамо.”⁴¹

После борби код Мердара и Преполца, Трећа армија је кренула према Приштини (8/21. октобар). Њена Шумадијска дивизија 1. позива наступала је правцем Подујево–Тенешдол–Приштина.⁴² Пошто је претходница, 2. батаљон (под командом мајора Војислава Томића)⁴³ 12. пука *Цара Лазара* (мобилисан из

³⁸ Исто, 32, 501.

³⁹ Исто, 20, 311; 33, 524.

⁴⁰ „Министри као редови”, *БР*, 4, 61.

⁴¹ *БР*, 36, 567.

⁴² Вид. Борислав Ратковић. „Кумановска операција”, *Србија и Црна Гора у Балканским рајовима 1912–1913*, Београд 1972, 50; *Први балкански рај 1912–1913* (Операције српске војске), 2, Војноисторијски музеј, Београд 1975.

⁴³ Крајем тридесетих година армијски генерал и заменик првог намесника кнеза Павла. Вид. Миле Бјелајац, *Генерали и адмирални Краљевине Југославије*, ИНС, Београд 2004, 292–293; Милосављевић, „Први на Косову”, 59.

Крушевца), којим је командовао пуковник Миливоје Стојановић (унук војводе Петра Добрњца), по густој магли изненада дочекана ватром турске (албанске) заседе из села Главника (са леве и десне косе поред пута), командант дивизије, пуковник Ђорђе Михаиловић је, по тешко проходном терену, прегруписао снаге и одлучним дејством деснокрилних снага одбацио непријатеља из рејона Годишњака. Ускоро је непријатељ почео да се повлачи, чему су допринела и дејства суседне Моравске дивизије. Крећући се по густој магли, 3. пук Моравске дивизије је код села Грдовца наишао на снажан отпор турских снага. Развиле су се жестоке борбе. Све као да је ван времена, турске снаге клањају и халачу исто као пет векова раније на Косову или век раније на Мишару. Командант пука је у обухватнији маневар послао два батаљона која су, заклоњена шумом, обухватила непријатељске снаге у југозападном делу Грдовца и приморала их да се повуку. Око 16 часова настало је опште повлачење турских трупа према Приштини. После концентричног наступања, Трећа армија се приближила на 14-20 км од Приштине (8/21. октобар). Шумадијска дивизија 1. позива која је напредовала путем ка Приштини, са задатком да дејствује с фронта на Газиместан, без отпора је стигла на Драгодан, у непосредну близину Приштине и изашла на Косово поље.

О историјском догађају доласка српске војске (12. пук Шумадијске дивизије и друге јединице Треће армије, четници) на Косово поље сведочи Милан Ракић (четник, добровољац, син напредњачког министра Мите Ракића, ожењен сестром Владете Ковачевића, који је погинуо на Куманову), пре тога конзул у Приштини: „Око мене војници попадали – љубе земљу! ... То ми је био највећи дан у животу.” У знак нарочите почести, командант Треће армије, генерал Божидар Јанковић је, са 2. батаљоном 12. пешадијског пука *Цара Лазара*, који је први избио на Косово, свечано ушао у Приштину (9/22. октобар). Наредног дана (10/23. октобра) је одржана служба и војска се причестила код места где је, према записима и предању, погубљен свети кнез Лазар (код Муратовог турбета, места где је убијен и турски султан).⁴⁴

Први дан Кумановске бијке

Кумановска битка је највећа и пресудна битка на српско-турском фронту у Првом балканском рату (10/23–11/24. октобар).

⁴⁴ Вид. Јаша Томић, „Служба код Муратовог тулбета”, *Рајн на Косову*, 120. Вид. Александар Белић, „Косово”, *Полиџика* (15. 10. 1912), 1.

Претпостављало се да ће, из низа разлога, до главне битке доћи на платоу Овчег поља у Македонији.⁴⁵ Може се рећи да управо поклапање мишљења српске и турске стране о месту главне битке, које води претпоставци о могућој измени непријатељског плана (фактор изненађења), српска страна није узела у обзир. Немогућности да се она сасвим искористи допринео је, пре свега, недостатак обавештајних сазнања, на који су се само надовезале погрешне информације извиднице (и погрешни закључци Врховне команде).⁴⁶ Кад је турска команда схватила да ће (због само делимичне мобилизације Албанаца) имати знатно мање пешадије него што је претпостављала, одлучила је да нападне главну колону (Прву армију) пре концентрације целокупне српске војске.

Према извештајима српске извиднице (чије осматрање је ометала магла у долини реке Пчиње), српска команда је мислила да се турска војска, потиснута од Друге армије генерала Степе Степановића (од Страцина), повлачи према Куманову. Према Куманову наступају пукови Дунавске дивизије (под командом пуковника Милоша Божановића, црнорукца), мобилисани из Београда (између осталих, у штабу Дунавске дивизије су на служби били професори београдског универзитета, Милутин Миланковић и Станоје Станојевић).⁴⁷ Јединице Коњичке дивизије (под командом кнеза Арсена, краљевог брата), као претходница Дунавске дивизије, прве стижу на кумановске висове (10/23. октобра), одакле се повлаче због неочекивано јаке турске ватре. Други батаљон 18. пешадијског пука *Краљевића Ђорђа*, под командом мајора Војислава Велимировића, добио је задатак да зароби турску комору, али је код Младог Нагоричана засут „страшном артиљеријском ватром са више страна, а пешачком и са врло блиског одстојања. Чуло се већ турско халакање, а њиховом ’Алах’ није било краја!”⁴⁸ Од шрапнела гине командант, мајор Велимировић, а „батаљон преполовљен, изгубивши свога храброг команданта, два своја командира и масу својих официра, принуђен беше на повлачење”. Уместо заплене турске коморе у повлачењу, српска војска се нашла у борби са целим Кара-Саидовим 5. армијским корпусом.

Положаји 18. пешадијског пука засути су турском артиљеријском ватром. Због противречних наређења, услед вишеструке надлежности над српском артиљеријом, она је стално мењала

⁴⁵ „Ратни план”, Архив Војноисторијског института, П-2, к. 2а, ф. 1, 1/ 1.

⁴⁶ Уп. Бранислав Глигоријевић, *Краљ Александар Карађорђевић у рашовима за национално ослобођење*, ЗУНС, Београд 2010, 85–86.

⁴⁷ Станоје Станојевић, *Српско-турски рат 1912*, Г. Кон, Београд 1928.

⁴⁸ *БР*, 13, 197.

положаје, што је проузроковало изузетно тешке последице по лево крило српске пешадије (18. пук), које је турска артиљерија неометано гађала.⁴⁹

У одлучујућем тренутку дошло је до блиског, изненадног сусрета са непријатељем. Турска војска је, као и на Мердару, кренула према српским положајима оборених пушака, са белим пешкирима и марамама у знак предаје. Вероватно под утиском извештаја да се Албанци неће борити, већ да ће се предавати, командант 7. пешадијског пука *Краља Пејра*, потпуковник Александар Глишић (црнорукац, зет Живана Живановића и Аписа), који се већ раније налазио међу стрелцима 18. пука, наређује да се не пуца.⁵⁰ Пред турску војску излази командант 3. батаљона 18. пука, капетан 1. класе Милисав Недељковић, да би примио предају од турског официра са којим се поздравља. Турски војници га, међутим, окружују и из близине отварају ватру на српску војску. Од првог плотуна пада командант 7. пука, потпуковник Глишић. Долази до комешања у првој српској линији, неки војници беже иза гребена. За њима иду официри, међу којима неки са револверима у руци покушавају да их врате назад. Кад је видео шта се догађа на сектору 3. батаљона, мајор Војислав Николајевић предаје команду 2. батаљона 7. пука најстаријем официру и на коњу у трку, под непријатељском ватром, стиже до положаја на којем је дошло до колебања, где је „скочио у борбене редове и наредио паљбу и јуриш”.

Јединицама одмах иза првих борбених редова (7. пук који се као резерва налазио одмах иза 18. пука) стиже глас да им је погинуо командант, а затим да су сви команданти батаљона и сви официри изгинули: „Паника беше већ ту. Једни трче по положају, други тумарају као сулуди. Сви се довикују и лармају. На све стране пуцају ... Старосрбијанци, комите, војници и по који резервни официр – све се то витла по положају, не распознајући се у мраку и не разумевајући се у општем метежу и галами ... Кад је наступио највећи хаос, искрсну одједном капетан Ђукић (Светомир, командир 3. чете 3. батаљона 7. пука)⁵¹ пред нашу групу, која је већ почела одступати ... Појединци плачу што виде

⁴⁹ Петар А. Куновчић (рез. пеш. потпоручник, ком. вода 7. пеш. пука, рањен), „О Кумановској битци, дејство српске артиљерије”, *БР*, 5, 66.

⁵⁰ Светомир Ђукић, „Потпуковник Глишић”, *БР*, 19, 291.

⁵¹ Познати спортиста, оснивач и директор Извршног одбора Српског олимпијског клуба и члан Међународног Олимпијског комитета. О див. генералу Светомиру Ђукићу вид. Бјелајац, *Генерали и адмирали*, 150–151. Вид. и *Распоред официра и војних чиновника за 1912. годину*, Министарство војно, Београд 1912, 84.

ма једног официра.”⁵² Кад је почело прикупљање војника, већ по мраку, видело се да нема мајора Николајевића, који је предводио очајнички јуриш првих редова 18. пука: „Војници су с пажњом претресли цео простор, који су у борби прешли, и нашли су мајора Војислава тешко рањена и већ у агонији (са пет рана).”⁵³

Полиџика преноси да се „наши команданти и официри држе тако храбро и тако се слободно излажу где су највеће опасности, да челиче дух својих војника до невероватне јачине”.⁵⁴ Сачувана су бројна сведочанства: „Топови проламају висове ... Само капетан стоји мирно, као окамењен. Куршуми сипају око њега, али га ниједан не погађа. Неће га. Војници упрли очи у њега, па као да не дишу, не живе” (капетан Светислав Милић).⁵⁵ Знатно касније, у мемоарима, не изостају ни преиспитивања излагања непријатељској ватри: „аристократе по рођењу и по карактеру, они не могу никад бити кукавице. Ова врста људи даје добре јунаке, али не увек и добре војсковође”.⁵⁶ Читаоци извештаја често наилазе на добро позната имена, чији друштвени живот (повезаност са Црном руком или супротстављеност њој, именовања и премештаје, венчања, двобоје) је штампа (након гарантовања потпуне слободе штампе 1903. године, што је довело до револуције жуте штампе) редовно и исцрпно пратила, а у многим догађајима и сама учествовала.⁵⁷

Данашњем времену је далеко ово време од пре једног века, када је ослобођено Косово. Многи историјски слојеви нас деле скоро непремостивим провалијама. Незаменљив извор за разумевање тог времена, који не могу да надокнаде ни политичка

⁵² „О Кумановској битци”, *БР*, 3, 35; „Капетан Ђукић”, *БР*, 13, 202–203; Ђукић, „Потпуковник Глишић”, *БР*, 19, 291; *БР* 1, 10; *БР*, 8, 115, *БР*, 9, 131; Пар дана касније чак и *Полиџика* (14. 10. 1912, 1) преноси нетачне податке, по којима су поред потпуковника Александра Глишића, погинули и његов брат, мајор Душан Глишић и командант 18. пука, потпуковник Михаило Зисић.

⁵³ *БР*, 11, 173; Војислав Т. Николајевић [армијски генерал] је три пута одликован Карађорђевог звездом. Вид. Бјелајац, *Генерали и адмирал*, 228–229.

⁵⁴ *Полиџика* (14. 10. 1912), 1. Вид. и „Наши официри”, *Полиџика* (25. 10. 1912), 1.

⁵⁵ Ур. *Полиџике* (рез. капетан), Дарко Ф. Рибникар (рањен у Кумановској битци, погинуо 1914), „Капетан Милић”, *БР*, 28, 438; *БР*, 3, 45; *Рај* 1912. *Дневник наших победа*, С. Раденковић и брат, Београд 1913. Вид. део списка погинулих активних и резервних официра (10. и 11. октобра), *БР*, 2, 26–27.

⁵⁶ Светомир Ђукић, „У првој ватри”, *Полиџика* (24. 10. 2012).

⁵⁷ „Скандал у Нишу”, *Полиџика* (7. јун 1904), 3; „Двобој”, *Полиџика* (13. 1. 1904), „Двобој”, *Полиџика* (5. 2. 1905), 2; „Г. Ст. Протић о двобоју”, *Полиџика* (6. фебруар 1905), 3; „Опет двобоји” *Полиџика* (16. 2. 1905), 3; „Револвери на Теразијама”, *Полиџика* (15. 3. 1905), 3; „Још један двобој”, *Полиџика* (19. март 1905), 2; „Прави двобој” (17. март 1905), 2; „Туча”, *Нови јокреј* (14. октобар 1906), 1.

историја, ни анализе војних операција и војна географија, ни мемоари, нити тадашња штампа, представљају дневничке белешке и приватна писма као сведочанства „унутрашње историје” тог времена. Писмо које је свом старијем рођаку Радоју Радојловићу (власнику напредњачког *Видела*, а у рату начелнику Војних пошта) упутио пешадијски поручник Војислав М. Гарашанин, син и унук председника владе Србије (Милутина и Илије Гарашанина), представља сведочанство личних мисли и осећања, али са дубоко усађеном државном идејом: „На Петровдан, прикачен је орден Карађорђевог звезде са мачевима на копље наше пуковске заставе. Ту је висио Таковски са мачевима, којим је пук одликован 1885. године. Тренутак је био свечан и јак. Његов сјај је обасјао за један тренутак све тегобе, све подвиге, све гробове које је наш пук савладао, извршио и посејао у натчовечанском напору два победна рата. За тај тренутак пали су награда и благослов будућности и Отаџбине на све оно што је урађено и изгубљено за њих. Угледао сам где пролећу муњевито пред очима нашим сва дела од првих пушака код Карадника 6. октобра 1912. године, све жртве од првих бушених груди код Бујановца, па до последњег ропца код Штипа и Кочана; сва моја лична дела од првог дана српске мобилизације па све до одбране Ђаковице. Чинило ми се да нам се сваком посебице и свима скупа исплаћују труд, пажња, губитак, брига, и да се црвеном траком високог одликовања, сва проливена крв диже и освећује до степена божанског венца којим се увија копље Заставе, то знамење Отаџбине, како би тај венац служио за пример и полет будућим покољењима. А можеш мислити како сам се гордо осећао кад сам се сетио да је црвена трака наше пуковске тековине упила неколико капи моје крви – и та помисао ме је учинила бескрајно срећним и задовољним, утолико пре што сам осећао као жеђ да још више, још потпуније за свој пук дам. Можеш ли замислити какав је изгледао парадни марш после тога? Корак је тресао земљу, прса истурена напред, пуна надахнућа да прсну, погледи горди а главе високо, а звекет, при кретању, два ратна одликовања са мачевима као да је хтео сваком рећи: ’То је тај пук, који је храбар и достојанствен у славним данима победе као и у суморним тренуцима пораза’.” Писац чланка из 1928. године завршава чланак посвећен Гарашанину следећим речима: „Исто тако ’с гордим погледом, а високом главом’, као што је ишао парадним маршем, Војислав М. Гарашанин ушао је и у смрт, усред бојне ватре.”⁵⁸

⁵⁸ Војислав Гарашанин је рођен у Паризу, где је завршио основну и средњу школу. Као питомац Војне академије и потом потпоручник учествује у Првом

Победе у Кумановској, Прилејској и Битољској бици

Другог дана Кумановске битке (11/24. октобар), пошто је одбијен напад на левом крилу, турска војска је пребацила тежиште напада на десно крило у намери да одвоји Дунавску од Моравске дивизије, где је главни удар поднео 9. пешадијски пук *Краља Николе* (десно крило Дунавске дивизије). На осматрачници на Никуљанским висовима, пуковник Павле Јуришић Штурм (чији братанац, поручник Павле Е. Јуришић из 18. пука је тешко рањен претходног дана) предложио је престолонаследнику Александру (командант Прве армије) да Дринска дивизија 1. позива изврши напад у бок турских трупа на Зебрњаку (са десне стране), са чиме се престолонаследник сагласио: „И кад се стрељачки таласи Дринске дивизије појавише и прекрише предње падине Никуљанских положаја, на којима се види проређено дрвеће, Зекипаша, главни командант турских снага, посматрајући бојиште са виса на левој обали Пчиње, осети да се десио обрт у ситуацији и да је наступио одсудан тренутак. Како он није имао више резерви, није ни могао зауставити победоносни покрет Срба.”⁵⁹

Након победе на Куманову, први коњички ескадрон (командир, коњички капетан 1. кл. Коста М. Кр. Ђорђевић, син некадашњег министра иностраних послова, Михаила Кр. Ђорђевића) Дунавског коњичког пука Прве армије продужио је гоњење непријатеља ка Овчем пољу, да би после заузимања Штипа, Криволака, Демир Капије, Дојрана и Кукуша стигао до Солуна, где се ставио на располагање грчкој Врховној команди (26. октобар/8. новембар) и заједно са грчком војском ушао у Солун. После се поново придружио главнини Прве армије у Битољској бици.⁶⁰

Краља Петра је у Скопљу (2/15. новембар) дочекао дотадашњи градоначелник Рашид-бег: „Пет је векова како су овај град Отомани од вас отели мачем. Али ратна срећа обрнула се вама, а против отоманског оружја. То што смо мачем узели, мачем и предајемо. Од кога смо узели, томе и дајемо.”⁶¹

и у Другом балканском рату, у којем је и рањен. Одликован је „Обилићевом” сребрном и златном медаљом за храброст. У Церској бици, иако два пута рањен, остаје на положају Иверак, где је и погинуо. Вид. *Полиџика* (26. јун 1928), 7.

⁵⁹ Ђукић, *Полиџика* (30. 10. 2012); Глигоријевић, *Александар Карађорђевић*, 89. Према тадашњем званичном извештају, у дводневној Кумановској бици погинуло је 29 официра и око 700 војника. Рањено је 460 официра. Турски губици су износили око 12.000 људи. Вид. „Губици на Куманову”, *БР*, 38, 591.

⁶⁰ *БР*, 25, 389.

⁶¹ Драгољуб Живојиновић, *Краљ Петар I Карађорђевић у оџаџбини*, ЗУНС, Београд 2003, 498.

Турска балканска војска се повлачила долином Вардара да би се потом окренула југозападно, према Прилепу, односно Битољу. Пред Прилепом је заузела добре одбрамбене положаје, па је српска пешадија (Дринска дивизија) морала да наступа према висовима уз стрме литице: „Првог дана и прве ноћи од убитачне турске ватре није се могло напред. Али другог дана пети пук *Краља Милана* бајонетом пође у смрт и готовошћу својом да умре поразио је непријатеља.”⁶²

На путу Прилеп–Битољ српске снаге су се поново сукобиле са турским код Алинца, на Бакарном гумну, где је Дринску дивизију 1. позива (под командом пуковника Павла Јуришића-Штурма коме је ово био пети „срећни” рат), која је делом била у маршевој колони, а делом још увек улогорена, дочекала турска артиљеријска ватра. Један посматрач је описао српски напад: „Развој српског пешадијског напада био је чист и јасан као извођење војне вежбе. Велике и јаке јединице покриле су цело бојиште. Сви официри су били јасно видљиви. Нападали су као на паради. Слика је била веома импресивна. Део турских официра био је запањен овим чудом од математичког распореда, док су други жалили због недостатка тешке артиљерије у овом моменту. Приметили су да је овако отворен фронталан напад арогантан.”⁶³

У Битољској бици (4/17–5/18. новембар) гине турски командант битољског 7. армијског корпуса, Фети-паша, турски посланик у Београду уочи ратова.⁶⁴ Београдска штампа преноси и да је командир 2. чете 4. батаљона 3. пука Моравске дивизије 2. позива (под командом пуковника Милована Недића који је ускоро умро од болести), резервни пешадијски поручник Милан Вл. Ђорђевић (син некадашњег председника владе др Владана Ђорђевића, а ујак капетана Јована Дерока), београдски адвокат, који се истакао у борбама на Мердару, у Битољској бици, 3. новембра изјутра, заузео турски шанац на Облакову, на крајњем десном крилу и да је при нападу на други шанац тешко рањен.⁶⁵ О српској вој-

⁶² Ваљевци под командом потпуковника Ђуре Ј. Докића, сина др Лазара Докића, некадашњег председника владе. Вид. *БР*, 4, 61. Уп. Томић, *Рајн на Косову*, 136.

⁶³ Иван С. Павловић (генерал), *Од Скопља ка Биџољу у рајну с Турцима 1912. године*, Београд 1925, 40; Richard C. Hall, *The Balkan Wars 1912–1913: Prelude to the First World War*, Routledge, London 2002, 50; Радоје Јанковић, „Борба на Бакарном гумну”, *БР*, 19, 301–302.

⁶⁴ *БР*, 36, 562; 3, 46; 16, 255. Да српска војска продужи према Битољу, тражила је грчка Врховна команда. Вид. Максимовић, *Српско-буџарски сјор*, 64, фн. 108.

⁶⁵ *БР*, 20, 310.

сци пева Алекса Шантић у песми *Биџољ*,⁶⁶ а за првог начелника Битољског округа ускоро је постављен Бранислав Нушић.⁶⁷

Турска војска се, под командом Џавид-паше (који је губио битке али је упорно настављао да се бори), повлачила у албанске планине. Српска војска из састава Прве армије је, из правца Охрида, гонећи турске снаге, ушла у Елбасан у Албанији (четници и 18. пук). Џавид-паша је на крају у албанским планинама, код реке Шкумбе, понудио предају генералу Илији Гојковићу (15/28. март 1913).⁶⁸ Последњи удар који су његове трупе нанеле српској војсци биле су заразне болести (тифус).

Албански поход (1912)

Извоз и увоз Србије је непосредно и посредно (превозом преко територије) био потпуно (90%) упућен на Аустроугарску (до 1906).⁶⁹ Пошто је Аустроугарска изоловала Србију са запада, завела економску блокаду и својим војним гарнизонам у Санцаку (1878–1908) онемогућавала повезивање Србије и Црне Горе, Србија је преко турске територије тражила економски излазак (железничком пругом) на Јадранско море. Од свих балканских држава, само Србија није имала излазак на море.⁷⁰ Треба имати у виду и да се турске снаге са српског бојишта повлаче у Албанију, где српска војска, гонећи их, даље наступа.

Трећа армија (командант, генерал Божидар Јанковић, близак црнорукцима, председник Народне одбране) је уз помоћ Ибарске војске (командант, генерал Михаило Живковић), која је ослободила Рашку (Нови Пазар, Сјеница),⁷¹ овладала Метохијом, заједно са црногорским јединицама под командом бригадира Јанка Вукотића.⁷² Вукотић је прешао Тару и Лим и заузео Беране,

⁶⁶ Исто, 37, 581.

⁶⁷ Исто, 17, 266.

⁶⁸ Исто, 9, 143.

⁶⁹ Димитрије Ђорђевић, *Излазак Србије на Јадранско море и Конференција амбасадора у Лондону 1912*, С. Јовић, Београд 1956, 4.

⁷⁰ Исто, 3.

⁷¹ Према Косовској Митровици наступали су Митровачки одред из састава Ибарске војске и Вучитрнски одред из састава Дринске дивизије 2. позива Треће армије, који је без борбе запосео Вучитрн (11/24. 10) и Митровицу (13/26. 10), где се мајор Милорад Митровић, командант Вучитрнског одреда, између осталог, срео са руским вицеконзулом. Вид. Весна Секулић, „Ослобођење Косовске Митровице у Првом балканском рату”, *Бащинина*, 17 (2004), 151–172.

⁷² Бригадир Јанко Вукотић, 8. озринићки сердар (син сердара Станка Машанова Вукотића, брата од стрица краљице Милене), завршио је војну школу у Модени у Италији. Био је председник владе, министар војске Црне Горе и армијски генерал СХС. Вид. Бјелајац, *Генерали и адмирални војске Краљевине Југославије*, 304.

Бијело Поље, Плав, Гусиње и потом Пећ и Дечане.⁷³ У Призрен је прва стигла претходница Дринске дивизије 2. позива из Треће армије (17/30. октобра), коњички ескадрон под командом мајора Селимира Остојића (97 коњаника), а Ђаковица је заузета заједничким борбеним дејствима Дринске дивизије 2. позива, под командом пуковника Павла Пауновића, и Васојевићке и деловима Колашинске бригаде, под командом бригадира Радомира Вешовића (22. октобра/4. новембра).⁷⁴

У време када се очекивало наређење за кантонман да се осуше и одморе исцрпљени, мокри и прозобли војници, изненада је стигла наредба Врховне команде о образовању одреда за прелазак преко албанских планина до Јадранског мора. Од Шумадијске дивизије образована је лева колона, Шумадијско-албански одред (командант, потпуковник Димитрије Булић, укупно око 6500 војника), који је кренуо из Призрена 27. октобра/9. новембра. Десна колона, Дринско-албански одред (командант, пуковник Павле Пауновић, укупно око 9220 војника), формиран из Дринске дивизије 2. позива, креће у албанске планине дан касније из Ђаковице (28. октобар/10. новембар). Истовремено (29. октобар/11. новембар) полази и главнина Вукотићевог Источног одреда црногорске војске (Колашинска и Дурмиторска бригада, око 5000 војника), од Метохије до Скадра (у маршу од 8–9 дана), изгубивши више људи од последица похода (око 80) него приликом запоседања Метохије.⁷⁵

На тешко проходном земљишту напредовали су уским и стрмим стазама, у колони један по један. Због тешког и кабастог терета, муниције и топова, коњи су се на уском путу сурвавали у провалије, па су њихов терет преузимали војници, што је још више отежавало и успоравало напредовање. После трећег дана марша, осим што су се смрзавале, трупе су и гладовале. Нека албанска племена су сарађивала са српском војском (католици Миридити), а нека су се борила у саставу црногорске војске (одред католика Албанаца Малисора).⁷⁶ Албанци су се борили против турске војске, али су и служили у њој, као официри, резервисти и помоћне снаге (башибозук).

⁷³ Ђуришић, *Први балкански рат*, 189 и даље.

⁷⁴ Исто, 219. О Вешовићу вид. Бјелајац, *Генерали и адмирални војске Краљевине Југославије*, 300.

⁷⁵ Ђуришић, *Први балкански рат*, 232–238.

⁷⁶ Исто, 266; „Малисори за Црну Гору. Лојална изјава малисорских првака”, *Цетишки вјесник* 8 (25. 1. 1913), 1; Новица Ракочевић, „Црногорско-албански односи 1878–1914”, *Србија и Албанци у веку и почетком века*, САНУ, Београд 1990, 123–160.

Претходница Дринско-албанског одреда („Летећи одред” потпуковника Милована Плазине) је брзо наступала према Љешу, са намером да самостално нападне град (5/18. новембра). Из истог одреда граду се приближио и коњички ескадрон 2. позива под командом капетана Николе Христића (унук председника владе Николе Христића, син Љубомира Христића и Елизабет О’Брајан, потомак господара Вучића).⁷⁷ Према Љешу је убрзано кренула и претходница Шумадијско-албанског одреда. У жестоким борбама, нападајући преко отвореног земљишта, србијанске снаге су, иако исцрпљене, потиснуле турску посаду, коју су са северозапада нападале црногорске јединице Приморског одреда, под командом бригадира Митра Мартиновића.⁷⁸ Притешњена и опкољена, турска посада је око 17 часова (5/18. новембра) била принуђена на предају.

У Албанском походу највише војника је страдало када су албански побуњеници збрисали релејне станице (Шумадијско-албански одред је имао око 20, а Дринско-албански око 10 станица са 7-10 војника у свакој). У походу је погинуло и умрло око 300 војника.

После заузимања Љеша дошло је до „велике дискусије и свађе” између команданта Шумадијског одреда, потпуковника Булића и команданта Дринског одреда, Пауновића, око тога ко је први ушао у Љеш.⁷⁹ Сердар Јанко Вукотић у мемоарима тврди да су у Љеш први ушли црногорски војници (међу њима добровољци из Америке), које је Мартиновић повукао уступивши управу над градом „братској савезној српској војсци”.⁸⁰ У балканским ратовима није било ретко такмичење између српских савезничких војски, као и између врховних команди, тј. владара (ко ће први ући у српску средњовековну престоницу, Призрен и сл.), што је Аустроугарска и подстицала (министар иностраних послова, гроф Леополд Бертхолд, стално је подсећао краља Ни-

⁷⁷ Никола Христић [дивизијски генерал, дворуправитељ] је оставио мемоарски запис о албанском походу, „Марш Дринског коњичког ескадрона 2. позива кроз Албанију 1912. године”, *Рајник* 9 (1926), 52–76.

⁷⁸ Бригадир Митар Мартиновић (син брата од ујака краља Николе, Бошка Никова Мартиновића, који је на Цетињу погинуо као командант дворске страже) завршио је кадетску школу и Војну академију у Италији. Био је командант Приморског одреда, председник владе, министар иностраних дела и војни министар Црне Горе, касније див. генерал војске СХС. Његов син се оженио кћерком сердар Јанка Вукотића, а кћерка се удала за Ђорђа Дунђерског. Вид. Митар Мартиновић, *Рајне године 1912–1916*, Службени лист СРЈ, Београд 1996.

⁷⁹ Вид. Богољуб С. Илић, *Мемоари армијског генерала 1898–1942*, Београд, 1995, 65.

⁸⁰ Вукотић, *Успомене из три рајна*, 136.

колу на опасност по њега лично и његову кућу, ако би дошло до уједињења са Србијом).⁸¹

На вест о уласку српске војске (коњички ескадрон и 1. комбиновани пук) у Кроју (13/26. новембар), турске трупе су почеле убрзано да се повлаче. Коњички ескадрон Шумадијско-албанског одреда је следећег дана (14/27. новембра) ушао у Тирану (од око 18000 становника, неколико хиљада је било православно). За команданта посаде у Тирани одређен је мајор Димитрије Милић. Наредног дана (15/28. новембра) у Драч је ушао командант Булић, кога је свечано дочекао митрополит драчки, Јаков, са литијом и масом православног света (од око 5000 становника Драча, скоро половина је била православна – Срби, Грци, Цинцари). За првог војног управника Драча постављен је капетан 1. кл. Бранислав Милосављевић (12. пук). Поручник Миле Недељковић је са четом добровољаца (четника) ушао у Каважу (25. 11/7. 12), а потом и у Пекињ. Алекса Шантић песму *На обали Драча* завршива речима „без крви те ми не дамо!”⁸²

У Елбасан, о коме се у тадашњим новинама говори као о српском граду (највише због моштију Св. Јована Владимира), српске снаге су дошле потпуно другим путем, преко Ресна, Охрида и Струге. Прво су стигле четничке јединице под командом војводе Дулета Димитријевића (17/30. новембар), а три дана касније пристигла је и редовна војска, 18. пешадијски пук *Краљевића Ђорђа* и два прекобројна пука Моравске бригаде 1. позива Треће армије. Потом су заузети и Лерин, Подградац и Дебар са Пишкопејом.⁸³ Друга колона црногорске војске, Васојевићка бригада, у походу преко Проклетија стигла је до Скадра (јануар 1913).⁸⁴

Из Скадра, из правца Бушата, турске снаге су извршиле напад на српску војску код села Дајчи и Пистули, где је у борбама смртно рањен мајор Борислав Паштровић (након чега је посебну присебност и храброст показао поручник Александар Синђелић, из породице војводе Стевана Синђелића).⁸⁵ Троструко већи од губитака у борби, били су губици због заразних болести (дизентерија, дифтерија, трбушни тифус, колера).

⁸¹ Уп. Ђуришић, *Први балкански рат*, 218; Ђорђевић, *Издазак Србије на Јадранско море*, 35; Новица Ракочевић, *Полицички односи Црне Горе и Србије 1903–1918*, Обод, Цетиње 1981.

⁸² Алекса Шантић, „На обали Драча”, *БР*, 9, 130.

⁸³ Максимовић, *Српско-буџарски сјор*, 64.

⁸⁴ *Цетињски вјесник*, 8 (25. 1. 1913), 2–3; Ђуришић, 265.

⁸⁵ Никац од Ровина [Милутин Томић], „Запјевка виле Паштровке”, *БР*, 4, 54.

*Аустроугарско оснивање Албаније и њојашња
о рајним злочинима*

Аустроугарска је поставила захтев да се Србија повуче са Јадрана да би се образовала Албанија. Аустријско-српски сукоб око Албаније прерастао је у аустријско-руски сукоб. На иницијативу Француске, сазвана је конференција у Лондону, да би се решили сви спорови у вези са балканским ратом. Аустроугарска је своје учешће условила повлачењем Србије из Албаније.⁸⁶ Не желећи да се питање српског излаза на море претвори у разлог за европски рат, владе великих сила су све упорније и оштрије „охрабривале” српску владу да повуче војску са албанске територије и мора. Суочена са ратном опасношћу, руска страна је попустила, па је на Лондонској конференцији амбасадора великих сила (4/17. децембар) донесена одлука о признавању независне Албаније. Србија је добила само право на приступ мору, пругом која би била изграђена преко албанске територије.

Треба нагласити да социјалистички прваци из Србије, Димитрије Туцовић, Триша Кацлеровић, Коста Новаковић (учесник Албанског похода, касније оснивач комунистичке партије), сматрају да је борба за ослобођење и уједињење српског народа у балканским ратовима, у ствари, увлачење народа од стране српске буржоазије у империјалистички рат зарад остваривања освајачких циљева међународног капитализма и светске реакције. Кад год могу, социјалисти из Србије, по правилу, све најгоре приписују србијанској и црногорској војсци, не указујући, наравно, на чињенице које су супротне њиховим порукама. Жестоким критикама и нападима на Србију, социјалисти желе да докажу своју безрезервну оданост интересима Интернационале и „експлоатисаном светском радништву”.⁸⁷ Њихова марксистичка пропаганда, поред пропагандних извештаја албанских католичких бискупа (Lazër Mjeda) и аустријских дипломата (Oskar Prochaska),⁸⁸ дописника и албанских лобиста (Leo Freundlich), агената, шпијуна и претендентана на албански престо (baron Franz Nopcsa von Felső-Szilvás),⁸⁹ ратног дописника Лава Троцког, данас се најрадије

⁸⁶ На збору аустријског племства изнет је став да је „стари мост на југоистоку који је водио преко Митровице, Скопља и Солуна, прекинут и на жалост изгубљен. Нова Албанија треба да постане мост”. Михаило Војводић, *Скадарска криза 1913. године*, ЗИУСРС, Београд 1970, 112, фн. 81.

⁸⁷ Димитрије Туцовић, „Србија и Арбанија, један прилог критици завојевачке политике српске буржоазије”, 1914, прештампана 1946.

⁸⁸ Уп. Robert Elsie, *A Biographical Dictionary of Albanian History*, I. B. Tauris, London 2012, 373.

⁸⁹ Вид. Leo Freundlich, *Die Albanische Korrespondenz, Agenturmeldungen*

цитира као наводно објективан извор усмерен против Србије. У своје време вишеструко оспораван, извештај Карнегијеве међународне комисије такође је један од извора који се данас користи без резерве, у историографији која је наклоњена Албанцима.⁹⁰ Обично се не узима у обзир да Карнегијева комисија није потврдила извештаје које је јавно и посредно ширила аустроугарска пропаганда (која се посебно компромитовала афером аустријског конзула Прохаске).

*Борбе војске Краљевине Црне Горе и Краљевине
Србије за Скадар (1912–1913)*

Пре почетка балканских ратова краљ Никола је већ помагао албанска католичка племена која су се сукобљавала са турским властима и војском (давао им и уточиште у Црној Гори).⁹¹ Одмах након преласка границе, пошто је Зетски одред заузео утврђени рејон Тузи, започела је и опсада Скадра („Црногорци отпочинуће у гордоме Скадру, на огњиштима старих српских краљева”).⁹² Када је на Лондонској конференцији одлучено да се образује албанска држава, паралелно са опсадом, почели су тајни преговори са Есад-пашом Топтанијем о могућој предаји Скадра, у замену за подршку његовом устоличењу за краља Албаније (и одређену финансијску накнаду).⁹³

Већ на самом почетку борби за Скадар, црногорска војска је постигла велики успех заузимањем скадарског утврђења Велики Бардањолт (Вучедолска бригада, 15/28. октобар 1912), које се, међутим, због непријатељских силовитих противудара, није могло задржати. Приморски одред војске Краљевине Србије, који се налазио на подручју Албаније, на црногорску иницијативу укључио се у опсаду Скадра.⁹⁴ Сусрет краља Николе и пуковника

aus Krisenzeiten (Juni 1913 bis August 1914), Hrg. Robert Elsie, mit einer Einleitung von Roswitha Strommer, Oldenbourg Verlag, München 2012.

⁹⁰ Вид. програмску интерпретацију историје Балкана у: Nicholas Murray Butler, „Preface”, *Report of the International Commission to Inquire into the Causes and Conduct of the Balkan Wars*, Carnegie Endowment for International Peace, Byron s. Adams, Washington, D. C. 1914.

⁹¹ Ђорђевић, *Излазак Србије на Јадранско море*, 55; Митар Ђуришић, „Улога краља Николе у Првом балканском рату”, *Историјски записи* 13 (1960), 523–534.

⁹² *Цетињски вјесник* 9 (29. 1. 1913), 1; 12 (6. 2. 1913), 1; Митар Ђуришић, *Први балкански рат 1912–1913*, (операције црногорске војске), Београд 1960, 73 и даље.

⁹³ Есад паша је имао материјалних губитака у Тирани где се налазила његова имовина.

⁹⁴ Ђуришић, *Први балкански рат*, 106 и даље; Живко Павловић, *Опсада*

Дамјана Поповића, команданта Приморског одреда (црнорукац, пензионисан на захтев енглеске владе) и даље заједничко дејство две војске под краљевом командом, официрма из Србије највише је могло наликовати повратку под власт књаза Милоша, што би подразумевало мање модерних генералштабних наука, а више политичких и ратних лукавстава и животних промишљања, карактеристичних за политичко наслеђе друштва Црне Горе.⁹⁵

Изузетно тежак удар за црногорску војску (претпоставља се да је брзом акцијом, пре прикупљања непријатељских трупа, било могуће заузети Скадар) била је смена бригадира Блажа Бошковића (када су операције већ почеле) са места команданта Зетског одреда и постављење престолонаследника Данила на његово место, као и неразјашњена Бошковићева смрт (и син му је погинуо у борбама за Скадар, не знајући за очеву смрт).⁹⁶

Србијанске трупе под командом пуковника Дамјана Поповића, у чијем саставу је био и црногорски одред командира (мајора/потпуковника) Луке Гојнића (завршио кадетску школу у Русији),⁹⁷ прво су освојиле положај Бушати (острво у мочвари, седиште бегова, односно паша Бушатлија).⁹⁸ Зетски одред истовремено напада Велики Бардањолт у три колоне – првом, Мјешовитом бригадом под командом бригадира Милутина Вучинића,⁹⁹ другом колоном, Васојевићком бригадом, под командом бригадира Радомира Вешовића и Мјешовитом бригадом под командом војводе Ђура Петровића (25. јануар/7. фебруар 1913). Пиперски батаљон Мјешовите бригаде постигао је значајан успех заузимањем Муселимове главице.¹⁰⁰ Губици свих колона су били велики (укупно око 3000 људи), као и турски губици (1000–1500 војника).¹⁰¹ Јаша Томић сведочи да „Црногорци нису умели и нису хтели да се чувају. Нису економисали својим животом и својом крвљу”.¹⁰² Београдски *Балкански рај* преноси да је командант Спашког батаљона, Машан Ј. Ђурановић, пао приликом

Скадра 1912–1913, С. Раденковић, Београд 1926.

⁹⁵ Исто, 261 и даље; Милићевић, Поповић, *Генерали војске Кнежевине и Краљевине Србије*, Војноиздавачки завод, Београд 2003, 188–191.

⁹⁶ Ђуришић, *Први балкански рај*, 57–58, фн. 10. Мартиновић, Вукотић и Поповић су били и против плана краља Николе за напад на Скадар. Вид. Ђуришић, 263.

⁹⁷ Бјелајац, *Генерали и адмирални војске Краљевине Југославије*, 154.

⁹⁸ Милићевић, *Рај за море*, 182.

⁹⁹ После Првог светског рата остао уз краља Николу као председник црногорске избегличке владе.

¹⁰⁰ Ђуришић, *Први балкански рај*, 271.

¹⁰¹ Исто, 280.

¹⁰² Јаша Томић, *Ојсада Скадра и њад Скадра*, Нови Сад 1913, 103.

јуриша „у којем је успео да ускочи у турски шанац”.¹⁰³ У јуришу на Велики Бардањолт гине и најстарији рођени брат бригадира Вукотића, Мојсије (Мојаш) Вукотић (после тридесет година обављања дужности капетана Чевско-Бјеличке капетаније отишао је, пре ратова, због здравља, у пензију).¹⁰⁴ Са трећег правца Приморски одред бригадира Мартиновића напада утврђење Велики Тарабош, уз велике губитке.

Из црногорске Врховне команде Поповићу стиже депеша да Зетски одред трпи велике губитке и да се предузме прави (а не претходно договорени демонстративни) напад на Брдицу.¹⁰⁵ Поповић се одлучио на ноћни напад.¹⁰⁶ Пошто су се кретали по дубоком блату, мраку и без могућности успостављања везе између колона, сагледавши утврђење и четвороструке редове бодљивкаве жице, команданти колона су доставили представке Поповићу да је потребно одложити напад (Павловић, Гојнић). Остаје нејасно зашто десна колона није примила Поповићево наређење о одлагању напада. У 4 ујутро зачуо се трубни знак и трупе су кренуле у јуриш. Бодљикава жица је исечена на осам места, али су просеци били уски: „Србијанци су се борили као лавови, просјекли су жице и упали унутра, али их је тамо дочекала ужасна ватра.”¹⁰⁷ Сунце је обасјало терен и војници су остали на чистини, без икаквог заклона: „У несрећном нападу на Брдицу, који је још остао необјашњен, ноћу између 25. и 26. јануара 1913. године, овај батаљон (4. батаљон 11. пешадијског пука *Карађорђа*) љуто је пострадао, јер су се и официри и војници борили до последњег човека да не осрамоте име пука Оца Србије, хероја Тополскога, Карађорђа. Резултат њиховог ненадмашног јунаштва је био да су после ове борбе од 15 официра остала само двојца, а од преко 1000 војника и подофицира једва 150 живих сенки. Батаљон је наишао на курјачке рупе и жице и ту је уништен”.¹⁰⁸ *Балкански раји* преноси да је тада заробљен резервни пешадијски поручник Брана Тодоровић, праунук крагујевачког кнеза Теодосија из Орашца (и пожаревачког војводе Цинцар-Јанка), синовац некадашњег министра унутрашњих послова и сенатора (1903) Велимира Тодоровића: „Брана, који је непрестано био на челу своје чете

¹⁰³ *БР*, 36, 571. О борбама црногорске војске обавештавао је само један новинар, Бор. Сл Минић (*БР*, 2, 22).

¹⁰⁴ Вукотић, *Успомене из шри раја*, 84.

¹⁰⁵ *БР*, 24, 377.

¹⁰⁶ Павловић, *Ојсада Скадра*, 114 и даље; Андрија Јовићевић, *Дневник из балканских рајова*, Службени лист СРЈ, Београд 1996, 63 и даље; Ђуришић, *Први балкански раји*, 297; Милићевић, 178.

¹⁰⁷ Јовићевић, *Дневник*, 69.

¹⁰⁸ *БР*, 20, 314.

неумрлих Шумадинаца и сам паде у једну курјачку рупу. Ту су га онесвешћеног нашли Турци и одвели у ропство, у Скадар.¹⁰⁹ После предаје Скадра, црногорски поручник Јован Вујовић је са својим војницима, по рупама и курјачким јамама, брижљиво сакупио и укопао кости погинулих у јуришу на Брдицу.¹¹⁰

Истог дана (26. јануар/8. фебруар), увече, у Поповићеву команду је стигла радосна вест од краља Николе да је Зетски одред успео да заузме Велики Бардањолт и положије око Малог Бардањолта.¹¹¹ Губици Зетског и Приморског одреда износили су, према проценама, неколико хиљада људи.¹¹²

Постиже се сагласност да заповедништво над целим трупама пређе на србијанску страну, односно на једну личност, генерала Петра Бојовића, који је постављен за команданта заједничког Приморског кора.¹¹³ Новооснованом Приморском кору пристигле су свеже јединице, артиљерија (опсадни дивизион са хаубицама) и војна авијација. Било је предвиђено да стигне више од 30.000 војника из Србије, 41 топ, 20 митраљеза и 4 авиона, као и два аутомобила за команду.¹¹⁴ Цар Николај II је послао велику количину хране и 8 топова. Војска Приморског кора је убрзано радила на организацији целог терена око Скадра, укључујући и просецање, изградњу и оправку путева, постављање понтонских мостова, изградњу телеграфских комуникација, изградњу објеката, полагаја за коморе, ратни материјал, складиште хране. Код села Барбалуши изграђен је и војни аеродром са хангарима (исушивањем и заравњавањем земљишта).¹¹⁵ Трупe су из Србије пребациване железницом и углавном грчким бродовима (26 бродова). До времена међународне блокаде мора, прикупљено је укупно 45.000 војника (28.000 црногорских и 17.000 србијанских), што је било недовољно за освајање Скадра чији гарнизон је бројао око 26.000 људи (размера у артиљеријском оруђу је била још неповољнија).

¹⁰⁹ Исто, 20, 315.

¹¹⁰ Исто, 24, 379.

¹¹¹ Марко Рашовић, „Како је заузет Велики Бардањолт 27. јануара 1913”, *Рајник* 2 (1932), 73–86.

¹¹² Према званичном извештају Министарства војног Црне Горе, у балканским ратовима је погинуло 98, а умрло 5 официра. Погинуло је 2333 подофицира и војника (а умро 401). Рањених официра је било 208, а подофицира и војника 6394. Укупно 9439 мртвих и рањених (*БР*, 32, 498). Ако се упореде са губицима других војски у балканским ратовима, црногорски губици су били најмањи, али ако се узме у обзир број становништва и војске, губици војске Краљевине Црне Горе су били највећи.

¹¹³ Милићевић, 217.

¹¹⁴ Исто, 218.

¹¹⁵ Митар Ђуришић, *Српска ескадрила у Скадарској ојерацији 1913*, Ваздухопловни савез СЦГ, Београд 2006.

*Прва српска поморска бишка и прва дејства
српске авијације изнад Скадра (1913)*

Турска ратна крстарица *Хамидија* (брза оклопњача конструисана у Великој Британији), под командом Рауфа Орбаја (будућег адмирала и турског председника владе), успела је да прође поред грчке блокаде и да изврши нападе на грчку морнарицу, да би почетком фебруара неприметно (изгледа под аустроугарском заставом) прошла Отран и ушла у Јадранско море. *Хамидија* је започела бомбардовање Драча (27. фебруара/11. марта) пре подне, да би се потом упутила према Медови, где је отпочела са гађањем бродова који су убрзано вршили искрцавање трупа и материјала (9 бродова). Са грчког брода *Трифилија*, два српска подофицира (поднаредници Марко и Вукашин Трифуновић), којима је помагао (коригујући даљине) капетан брода (Глигориос Номикос), узвратила су палбом из неискрцаних топова и оштетила прамац *Хамидије*, због чега је она морала да узмакне (скоро 1 км).¹¹⁶ *Хамидија* се повукла иза рта, али је одатле гађала и потопила два брода и једну црногорску једрилицу. У пожару и услед давлeња у води погинуло је 77 војника (55 рањених и 3 нестала), међу њима и млади песник, потпоручник Сава Л. Радовановић (17. пеш. пук).¹¹⁷

Појава авиона над Скадром изазвала је одушевљење србијанске и црногорске војске, а панику у турском гарнизону под опсадом.¹¹⁸ Већ првог дана извиђачких летова, међутим, погинуо је пилот Михаило Петровић, чији је авион (*Фарман*) приликом спуштања са угашеним мотором запао у јак ваздушни ковитлац (7/20 март 1913). Петровић је био други пилот у свету који је погинуо на борбеном задатку.

Заузимање Једрена и њад Скадра (1913)

На бугарску молбу српска команда је под Једрене упутила 2. армију под командом генерала Степе Степановића. Бугари нису имали тешких опсадних топова, већ само Крупове топове од 75 мм. Српска војска је донела Шнајдерове хаубице од 120 и 150 мм, набављене у Француској (1908). У опсади је учествовало скоро 50.000 српских официра и војника, односно две дивизије (Дунав-

¹¹⁶ Милићевић, 234.

¹¹⁷ *БР*, 14, 213.

¹¹⁸ Милићевић, 247. Митар Ђуришић, *Српска ескадрила у Скадарској операцији 1913*, ВССЦГ, Београд 2006.

ска 2. позива и Тимочка 1. позива), са градским (опсадним) хаубичким пуком.¹¹⁹ Једрене (близу места Маричке битке, 1371) је било модерно војно утврђење. Српска војска се налазила наспрам западног и северозападног сектора утврђења, који су били војнички најзначајнији (најбоље уређени и утврђени), јер су се налазили на главном операцијском правцу војске која се од Пловдива кретала ка Једрену. У опсади и освајању Једрена погинуло је око 450, а рањено око 1920 српских војника. Пад Једрена (13/26. март), између осталог, утицао је и на слабљење морала турског гарнизона у Скадру.

Упркос притиску великих сила, краљ Никола одлучује да настави напад на Скадар, на још неосвојени Тарабош. *Цејињски вјесник* је пренео да папа моли Лондон, Берлин и Беч да Скадар припадне Албанији („за муслиманску Албанију, а против православне, српске Црне Горе”), што ускоро демантује примас српски (са хиљадугодишњим седиштем у Бару) др Никола Добречић.¹²⁰ Напад на утврђење Велики Тарабош водио је Приморски одред (уз црногорску и србијанску артиљерију) под командом бригадира Мартиновића (18/31. март), чији је шеф генералштаба, командир (мајор/потпуковник) Павле Пламенац (војну школу завршио у Италији), предложио образовање батаљона од 600 одабраних људи, којим би лично предводио први ред напада на утврђење преко бодљикавих жица („Батаљон смрти”).¹²¹ Батаљон је у силовитом јуришу успео да искида два реда бодљикавих жица. Пламенац се у критичном тренутку ставио на чело батаљона, али је после неколико корака пао смртно погођен. Записано је да турски послуживоци митраљеза нису престајали да пуцају ни када су „бајонети већ били пред њиховим грудима”.¹²² Освојена су два шанца и отета два митраљеза, али трећи ред жица ширине 12 метара није могао бити пробијен.

У то време је даљи транспорт трупа из Србије био онемогућен блокадом међународне флоте, односно аустријских и енглеских бродова.¹²³ Уочи предаје Скадра Бојовић је добио депешу из Београда да Русија и велике силе траже прекид опсаде Скадра (29. март/11. април). Цар Николај је у специјалној поруци краљу Николи, односно у одговору на честитку поводом јубилеја тристагодишњице Романових (у којој краљ Никола изражава жаљење што

¹¹⁹ *БР*, 12, 190.

¹²⁰ „Папа и Скадар”, *Цејињски вјесник* 5 (16. 1. 1913), 3; 7 (23. 1. 1913), 3–4; 10 (1. 2. 1913), 4.

¹²¹ Исто, 34, 533.

¹²² Исто, 27, 428.

¹²³ Војводић, *Скадарска криза*, 114.

не може да следи руске савете, јер сматра да је судбина Црне Горе и Скадра нераскидиво повезана), озбиљно замерио што не слуша његове савете, нагласивши да изјавама не треба подбуњивати руско јавно мњење (10/23 марта).¹²⁴ Краљ Никола је због Скадра био спреман на велике уступке Аустроугарској (посматрачи или чак гарнизон на Ловћену).¹²⁵ Бојовић је био потиштен и поручио је влади да ће се србијанске трупе наћи у незавидном моралном положају ако црногорске крену у напад. Цар Николај поново тражи од краља Николе да прекине опсаду (3/16 април).¹²⁶ Наглашава да неће допустити да се Русија увуче у рат. Пашић (6/19 април) изјављује да непријатељства не могу да се прекину док су турске трупе у Албанији и да ће србијанска војска напустити Албанију када се закључи мир.¹²⁷ Енглези прете заузимањем Бара. Русија преко посланика Хартвига саветује краља Петра да повуче војску испод Скадра, што је тема седнице владе (9/22 април).¹²⁸ Долази до потпуне блокаде обале. Руска влада издаје званично саопштење о држању Црне Горе у скадарској кризи. Указује да Краљ Никола није послушао савете да одустане од својих личних погледа и да ће Црногорци бити осуђени на бескорисне жртве. У то време, посредством министра Петра Пламенца (отац Јована Пламенца, оксфордског професора и сарадника Слободана Јовановића, 1941–1944), увелико трају преговори са Есад-пашом о предаји града. Пламенац је покренуо тему албанског трона, која није била далеко од Есад-пашиних размишљања, чији су рођаци (уз Пашићеву помоћ) већ агитовали за њега.¹²⁹

Скадар се предао 10/23. априла, а свечана предаја је извршена 12/25. априла, када је Есад-паша прошао кроз капију и по изласку стао пред кнеза Данила коме је предао кључеве града, након чега је, „на историјском Мрњавчевића граду”,¹³⁰ спуштена турска, а постављена црногорска застава са орлом. Штампа преноси слику подизања заставе на Скадру којем су присуствовали Јаша Томић, као и (гардијски пуковник у пензији) Александар Константиновић (таст кнеза Мирка Петровића Његоша, пра-

¹²⁴ Ђуришић, *Први балкански рат*, 362.

¹²⁵ О односу краља Николе према Аустроугарској вид. Митар Мартиновић, *Ратне године 1912–1916*, Службени лист СРЈ, Београд 1996, 134.

¹²⁶ Војводић, *Скадарска криза*, 105 и даље.

¹²⁷ Ђуришић, *Први балкански рат*, 367.

¹²⁸ Исто, 372. Војводић, *Скадарска криза*, 121.

¹²⁹ Вид. и Душан Т. Батаковић, „Есад-паша Топтани и Србија 1915. године”, *Србија 1915. године, Зборник радова Историјског института САНУ* (1986), 299–327.

¹³⁰ Вукотић, *Успомене из три рата*, 149.

унук господара Јеврема Обреновића).¹³¹ Кнез Данило је упутио проглас на српском и албанском језику у којем посебно истиче „да су Црна Гора и српски народ увек поштовали све вероисповести и давали им слободу”.¹³² Два дана касније, на Васкрс (14/27 априла), Есад-паша је стигао у Љеш, где се сусрео са Бојовићем и где му је дата помоћ у храни.

Пола године од почетка Албанског похода, а пар недеља након предаје Скадра (10/23. априла 1913) и потпуног престанка побуна, два дана пре него што је Црна Гора морала да напусти Скадар (1/14. мај),¹³³ последњи делови српског Приморског кора су напустили Албанију (29. април/12. мај 1913). Иако није обезбеђен излазак Србије на море, заузимање албанског приморја је, као српски аргумент, имало утицаја на одређивање граница на Лондонској конференцији. Две године касније (1915) српска војска је поново морала да пређе Албанију.

Брегалничка биџика (1913)

Према претходном уговору између Србије и Бугарске (29. фебруар/13. март 1912), постигнутом уз руску помоћ, граница између две државе (у Македонији) је требала да иде линијом Крива Паланка – Охридско језеро.¹³⁴ Пошто Србија није добила излаз на Јадранско море, српска влада је почетком 1913. године тражила ревизију споразума са Бугарском, према којој би Србија добила ону територију у Македонији коју је освојила њена војска.¹³⁵ Са друге стране, и Грчка и Бугарска су се спориле око јужне Македоније, а трупе и једне и друге војске налазиле су се у Солуну. Сви покушаји да се постигне миран споразум нису дали резултат. Цар Николај је упутио идентичне телеграме краљевима Србије и Бугарске (8/21. јун), позивајући их да решење повере Русији, скрећући им пажњу на то да ће она страна која прва отпочне братоубилачки рат, сносити тешку одговорност „пред словенском ствари”.¹³⁶ У тајном додатку првобитног савезничког уговора (29. фебруар/13. март 1912) садржано је да руски цар одлучује о свим граничним споровима.¹³⁷

¹³¹ *БР*, 24, 372.

¹³² *Исто*, 24, 373.

¹³³ Уп. Јовићевић, *Дневник*, 93.

¹³⁴ Слободан Јовановић, „Никола Пашић”, *СД* 12, 161.

¹³⁵ Војин Максимовић, *Српско-бугарски сјор из 1912–1913. године за Вардарску област (војно-политичка ситуација)*, Београд 1928.

¹³⁶ Мишић, 318.

¹³⁷ Максимовић, *Српско-бугарски сјор*, 12.

После великих напетости и ишчекивања рата, Бугарска и Србија су безусловно прихватиле руску арбитражу (14/27. јун).¹³⁸ Напетост је попустила: „У недељу 16 (29) јуна бугарски официри из Штипа позвали су наше официре са Жежева поља на закуску и пиво, да се, рекоше, братски провеселе, 'пошто је опасност рата минула' ... 'Братски' су испратили наше официре и најљубазније им пожелели лаку ноћ и довиђења, да само неколико сати после тога, у очи понедељка, предвођени оним истим 'љубазним' официрима, изврше препад на наше трупе".¹³⁹ По наређењу генерала Михаила Савова, бугарска 4. Армија (око 100.000 људи) је извршила напад на српску војску преко реке Брегалнице (17/30. јуна), а убрзо и преко Злетовске реке. Српске предстражне јединице су побијене или заробљене пре почетка напада. Бројни официри и војници погинули су већ у том првом удару, укључујући и мајора Милана Васића (командант 1. батаљона 6. пука), истакнутог црнорукца и секретара Народне одбране, преко које је Аписова организација јавно деловала.¹⁴⁰ Осећање у Србији поводом оваквог напада („Татаро-бугара“) можда најбоље изражавају стихови Дуцићеве песме *Бугари (Хорда)* и *Брегалница*.¹⁴¹

Бугари су препадом успели да заузму неке од значајних положаја, али се српска одбрамбена линија и даље држала. Крајњим напрезањем српска 3. армија је зауставила напад бугарске штипске групе. Криза проузрокована одступањем предњих положаја превазиђена је захваљујући пожртвовању команданата и наређењу „ни корак назад“.¹⁴² Прва армија је у силовитом јуришу заузела (21/4. јул) Рајчански рид, кључ противникове главне одбрамбене линије, сломила десно крило бугарске 4. армије и отворила пут за продор. Иако је Брегалничка битка трајала још 4 дана, сламањем десног крила бугарске 4. армије на Рајчанском риду, битка је била решена у корист српске војске.¹⁴³ Била је то највећа и најкрвавија битка у дотадашњој историји српске војске. По ангажованим снагама и поднетим људским жртвама, времену трајања и простору на коме је вођена, Брегалничка битка се

¹³⁸ Hall, *The Balkan Wars 1912–1913*, 103–4.

¹³⁹ *БР*, 23, 367.

¹⁴⁰ Исто, 22, 341.

¹⁴¹ Песма *Бугари*, данас је позната под насловом *Хорда* (донекле је измењен текст). Вид. *Антологија српске рајне лирике 1912–1922*, (пр.) М. Ђуричић и М. Дамјановић, изд. Удружења резервних официра и ратника, Београд 1926. Песму *Брегалница* вид. у *БР*, 40, 629.

¹⁴² Вид. „Реч сам дао“ (херојска смрт мајора Николе Благојевића)”, *БР*, 39, 610.

¹⁴³ Бранислав Милосављевић (пуковник), „Рајчански рид“, *Мач и лира*, Брод на Сави 1922, 118–120.

сматра претечом великих битака Првог светског рата. Срби су имали око 3.000 погинулих (укупно 16.620 људи остало је изван строја). Слободан Јовановић, који је све време ратова био у Врховној команди на дужности шефа Прес бироа, закључује: „Што се тиче војске, ја сам се после првог рата још и двоумио да ли смо своје победе доиста заслужили, или смо само среће имали. Али, после овог другог рата, изгледа ми да је наша војска, без претеривања, најбоља на Балкану. Једна војска која изненађена од непријатеља и потиснута скоро са свију позиција, ипак не изгуби присуство духа, него прикупи сву снагу, одбије напад, поврати изгубљене позиције, пређе у офанзиву, и тако силно потисне напад непријатеља да овај, деморалисан, не може више да се држи ни на тако чврстим позицијама као што је на пр. Рајчански Рид – таква једна војска одиста мора имати врло много духа и енергије.”¹⁴⁴

Дечански одред (око 15.000 Црногораца распоређених у 4 бригаде) је одмах на почетку српско-бугарског рата, под командом министра војног бригадира Јанка Вукотића, дошао у Србију.¹⁴⁵ У српску војску, у састав Моравске летеће бригаде, као борац-редов, ступила је и „госпођа Лазовићка”, Милица, кћерка јединица војводе Марка Миљанова, коју је уз себе, као девојку, отац водио у борбе против Турака, као што је и сердар Јанко Вукотић уз себе водио кћерку Василију (у Мојковачкој бици).¹⁴⁶ На Брегалници су погинули четни командир пјешивачког батаљона, потпоручник Томаш Бацковић,¹⁴⁷ поручник Милија Бакић (који је завршио лицеј и вишу војну школу у Царигарду), барјактар гарде, Спасоје С. Радуловић, пешадијски поручник Јован Лопушина (син сердара Бегана Лопушине, унук у песмама опеваног Вука Лопушине),¹⁴⁸ а у крвавој борби на Кривој Коси (5. јула), у 71. години живота, Јаков Алексић из Дробњака, бигадни барјактар (наследно звање у црногорској војсци), син прослављеног јунака Мирка Алексића, који је посекао Смаил-агу Ченгића (1840).¹⁴⁹

¹⁴⁴ Јовановић, „Драги Милане”, (3. октобар 1913), 741.

¹⁴⁵ Вид. Андрија Јовићевић (као помоћник шефа штаба Прве бригаде, која је била под командном Луке Гојнића, водио је операцијски дневник), *Дневник из балканских рајдова*, 97 и даље; *БР*, 27, 429.

¹⁴⁶ *БР*, 6, 95.

¹⁴⁷ *БР*, 25, 399; 26, 413.

¹⁴⁸ Исто, 35, 546.

¹⁴⁹ У Другом балканском рату је погинуло и умрло 7 црногорских официра (од колере су умрла 3 црногорска официра) и 217 подофицира и војника. Рањено је 13 официра и 706 подофицира и војника (*БР*, 32, 498). Према првим званичним подацима, у Првом балканском рату је погинуло и од рана умрло 6000, а рањено 18.000 војника из Србије. Од заразних болести умрло је 7000 војника. У рату против Бугара погинуло је и од рана умрло 8000, а од болести 5000 војника.

Бугарска се није помирила са поразом у рату. Бугарске комите (ВМРО) обучавају и припремају албанске и бугарске јединице за упад у Србију, до кога долази септембра 1913. године. Није била реч о побуни или устанку македонских Албанаца, како се то обично приказује, већ о организованом и синхронизованом масовном упаду са албанске територије, који су организовали аустроугарски и бугарски војни кругови. Након почетних успеха, побуна је угушена.

За време балканских ратова штампа преноси имена шпијуна непријатељских држава који су били ухваћени и осуђени на смрт: „Био је већ у годинама, а образован и познат човек. Радио је на лепој књижевности под псеудонимом Борко Брђанин. Још је био познатији као пољопривредни писац. Био је осуђиван због крађе државног новца. По издржаној казни бавио се и новинарством.”¹⁵⁰

Искусство балканских рајдова

Када је реч о српском државном и националном искуству, и данас се може поновити оцена Драгише Васића да нас догађаји престижу „тако брзо и вртоглаво да је последњи по нарочитој важности својој, редовно запостављао оне што су му претходили. Он их је, без обзира на значај њихов и утицај, остављао и за собом бацао у сенке, мање или више тамне, често у најпотпунији мрак заборава”.¹⁵¹ Управо из ових разлога искуство балканских ратова није у своје време могло бити искоришћено.

Најопштији политички закључци који се могу извући из балканских ратова су да је било могуће постепено остваривање основног циља српске државе – ослобођења и уједињења српског народа. То је било могуће једино уз помоћ велике светске силе са којом постоје историјске стратешке (политичке и културне) везе, Русије. Циљеви су могли бити остварени и зато што је Русија препоручила Србију другим великим силама. Поједине велике силе (Британија, Француска) су биле забринуте због продора на Балкан других великих сила (Немачка, Аустроугарска). Баланс сила у свету је омогућио мањим државама (које нису светске силе) да остваре своје државне циљеве. Питање је, наравно, да ли је остваривање ових циљева могло да буде дугорочно.

У оба рата умрло је око 26.000 војника (погинуло је 14.000, а од рана и болести умрло 12.000), а 30.000 војника су остали инвалиди (БР, 37, 591).

¹⁵⁰ *Цетињски вијесник* 16 (20. 2. 1913), 3.

¹⁵¹ Васић, „Деветсто трећа”, 147.

Из балканских ратова Србија излази као најјача балканска држава. Бугарска је поражена и вишеструко политички компромитована код оснивача и заштитника њене државе, Русије (што је поновљено и потврђено 1915). Србија је са Грчком (и поред јаке пронемачке струје и сасвим другачијег грчког ослонца и начина рада) остварила поуздане савезничке и пријатељске односе.

Стварање заједничке границе између Србије и Црне Горе, осим отварања посредног изласка Србије на море, онемогућује даљи аустроугарски и немачки продор на исток, према Цариграду и Багдаду. Са друге стране, интерес Британског царства се добрим делом поклапа са интересом Аустроугарске, Немачке и Италије, јер је за Британију недопустиво да излазак на море добије држава која није под њеним утицајем, поготово држава иза које види Русију. За проширење својих граница, дакле извршење основног циља, ослобођења и уједињења, Србија током целог XIX века има само подршку Русије. Ослањајући се на Русију, највећи српски државници остварују овај циљ (Грашанин, Ристић, Новаковић, Пашић).¹⁵² Јака српска држава на Балкану за европске силе је исто што и јака Русија на Балкану, одакле је њено снажно присуство, удруженим европским снагама, средином XIX века (Кримски рат), потиснуто: „Давнашњи противник Русије на балканском истоку, Енглеска је на сваком кораку ломила снагу Србије, коју је сматрала неповратно приврженом Русији.”¹⁵³ Велико и важно искуство балканских ратова је било да зарад најважнијег циља треба трпети сва политичка искушења на која је згровито указује сердар Јанко Вукотић: „Мени и мојим колегама је било у програму трпјети до крајњих граница и тим начином побиједити све интриге, сва бушкарења и изазивања, а у интересу слогe и јединства двије српске државе.”¹⁵⁴

Србија је у рату показала велику војну снагу и издржљивост и потукла је у веома кратком року турску војску у неколико битака.¹⁵⁵ У три србијанске колоне (и две колоне црногорске

¹⁵² Јовановић, „Никола Пашић” СД 11, 186.

¹⁵³ Јовановић, „Пашић и Југославија” у: „Никола Пашић”, 208.

¹⁵⁴ Вукотић, *Успомене из четири рајна*, 154. О бројним проблемима вид. Новица Ракочевић, *Политички односи Црне Горе и Србије 1903–1918*, Обод, Цетиње 1981.

¹⁵⁵ Вид. високу оцену српске војске у бечком листу *Данцеровe војне новине* (Е, „Die militärische Lage Serbiens jetzt und nach einem Friedensschluß”, *Danzer's Armee-Zeitung*, 6. 2. 1913, 3–6), који су уређивали аустроугарски виши официри који нису волели ни „Угарску, а још мање Србију” („Србија се сјајно спремила за рат. Бог воли јаке батаљоне, па је јаке српске батаљоне одвео чак на Јадранско море. Србија је данас угледан противник”). Уп: Јаша Томић, *Рајн на Косову*, 84–86.

војске), српска војска је ушла на подручје данашње Албаније, изашла на море, имала већ и прву поморску битку у Медови (као и ваздушне акције над Скадром), знатно допринела заузимању два велика утврђења (Једрене, Скадар), пребацујући притом трупе са једног краја Балкана на други, морем, железницом и пешке. Када је тако разједињена (пре свега подељена у две државе са две ривалске династије), потресена краљеубиством, мешањем војске у политички живот, са војском за коју је било процењено да знатно заостаје за бугарском војском, успела да постигне све ове успехе и да подигне дух српског народа на широком простору који заузима на северозападу Балкана, у Аустроугарској, може се само замислити како би изгледала јединствена, јака српска држава са чврстом подршком Русије, која у то време остварује велики државни и привредни напредак. Слободно се може закључити да уједињена, стабилна и јака српска држава није прихватљива ниједној великој сили, осим Русији. У искуству балканских ратова, који трају све до 1915. године, односно првом делу Првог светског рата, када су великим победама на Церу, Колубари и Дрини над аустроугарском војском (као и заузимањем Земуна и доласком до Сарајева, чиме је рат пренет на дотадашњу аустроугарску територију), силе Осовине биле принуђене да пошаљу и немачку војску и преломе Бугарску на своју страну, налази се и разлог потпуног пораза српских циљева и српских интереса у Другом светском рату, када је све остало исто у погледу интереса (иначе зараћених) великих европских сила, али је кључна разлика била у томе што више није постојала велика сила која је била упориште и ослонац Србије, Русија. За разлику од ситуације у време балканских ратова и првог дела Првог светског рата, у Другом светском рату су се поклопили интереси свих великих светских сила (укључујући и Совјетски савез).

Искуства балканских ратова показују да је југословенска идеја јалова. Ако се показало да на јужнословенској основи није било могуће изградити ни српско-бугарске савезничке односе (једноверних народа и са подршком Русије), онда се поставља питање како је могуће остварити их међу три различите вероисповести, народа сасвим различитог државног искуства, које велике силе вуку на различите стране. Показало се да су Бугари много реалнији и далеко мање сентиментални. Скоро неподељена осуда акције краља Милана против Бугарске у српском јавном мњењу и анализама (изузимајући Слободана Јовановића) представља пре недовољно промишљену предрасуду, него темељно размотрено државно и политичко питање.

Балкански ратови су показали да српска држава има велики ослонац у себи самој. У војсци се током ратова показала поузданост српског сељака, чија улога постаје све значајнија (војвода Мишић се ослања управо на искуство познавања ове снаге у својој највећој победи, Колубарској бици), наглашава се улога и незаменљив значај пешадије, сведочи о задивљености вршењем дужности („култ дужности”),¹⁵⁶ војничком квалитету који понекад показују и они који су били сматрани (у војничком жаргону) за „шкарт”, песме се певају српском сељаку, који је, за разлику од интелигенције, остао незбуњен и ослоњен на традиционалне вредности, цркву, патријархалне врлине и предање.

Показале су се и неке мане војске које је требало исправљати. Да је било ваљаних обавештајних информација и њиховог усклађивања са проценама извиднице, извесно не би било тако погрешних претпоставки о положају и распореду непријатељских трупа. Истиче се и недостатак који није војно-организационог, већ политичког карактера, а поједностављено се може одредити као мањак војно-политичког лукавства.¹⁵⁷ До пораза (произашлог из лоше обавештености и центлменске наивности) би несумњиво дошло да у деценијама пре почетка балканских ратова није толико улагано у избор, васпитање, образовање и јачање официрског кора, који се показао изузетно пожртвовним, присебним и поузданим ослономцем у пресудном тренутку Кумановске битке.

Да су на време могла да се разматрају искуства балканских ратова, можда би се дошло и до закључка да прелазак преко Албаније (1915) није добра одлука. Они који су већ прешли Албанију (1912), углавном нису били за њен поновни прелазак. Кад је војска која је већ прешла Албанију (1912) имала толике губитке, могло је да се предвиди колико би већи губици били када се зими, преко планина, преносе цела држава и народ. Можда су краљ, влада и део војске у сваком случају могли да крену у Албанију. Одговорност за пораз (1915) понела је само војска (смена генералштаба), али не и влада (Пашић).¹⁵⁸ Не без разлога, а противно свим политичким факторима (Црна рука, Пашић), војвода Мишић је био против напуштања државе без одлучујуће битке, која се могла водити (можда у време Мојковачке битке) са неупоредиво мањим губицима него што су били губици од болести, смрзавања и глади у албанским планинама (више десетина хиљада

¹⁵⁶ Васић, „Карактер и менталитет једног поколења”, 32.

¹⁵⁷ Треба, међутим, напоменути да су и црногорски официри, иако ослоњени на вековно искуство борбе против Албанаца, такође били обманути белим заставама. Вид. Ђуришић, *Први балкански рат*, 123, фн. 94.

¹⁵⁸ Слободан Јовановић, „Апис”, *СД* 12, 311.

људи).¹⁵⁹ Док се држава налазила у дијаспори (1917), нестала је и једина велика сила која је подржава, Царевина Русија. Питање је колико је тада остало политичког маневарског простора за остваривање српских интереса и које су праве побуде савета, порука и „охрабривања” преосталих великих сила. Искуства балканских ратова и Првог светског рата су, услед политичких околности у новој, југословенској држави, остала неискоришћена. Време је да се изнова темељно преиспитају, јер ова искуства нису неопходна само за разумевање српских интереса у Другом светском рату, већ нам и данас могу бити велики ослонац, јер се одговорна политика мора, пре свега, темељити на искуству.

¹⁵⁹ Потребно је поново и темељно преиспитати питање одлуке о преласку преко Албаније целе државе и народа. Различита мишљења вид. у: Глигоријевић, *Краљ Александар Карађорђевић*, 179–185. Углавном се прелази преко ове теме.